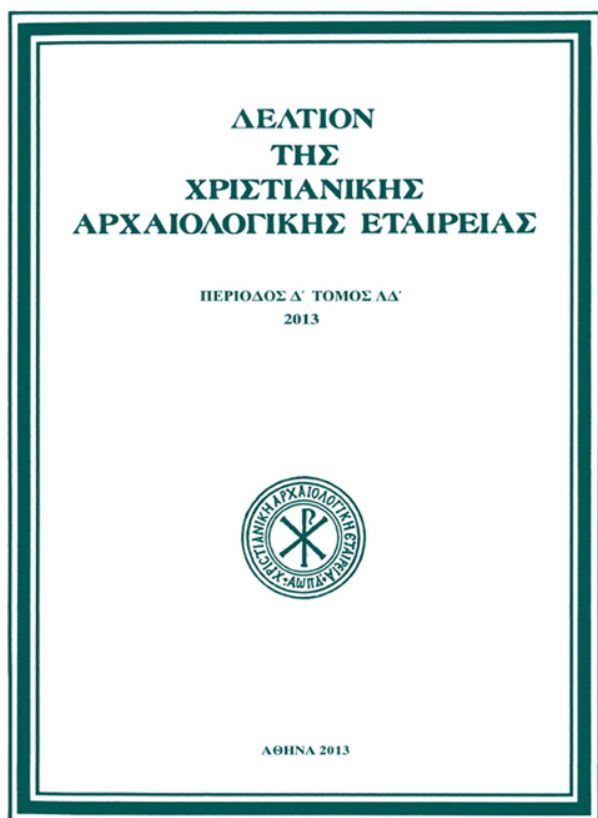

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Τα τοπικά και τα χρονικά όρια του
ψευδοκουφικού διακόσμου

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1704](https://doi.org/10.12681/dchae.1704)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (2013). Τα τοπικά και τα χρονικά όρια του ψευδοκουφικού διακόσμου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 25–32. <https://doi.org/10.12681/dchae.1704>

ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟΚΟΥΦΙΚΟΥ ΔΙΑΚΟΣΜΟΥ*

Οί ψευδοκουφικές επιγραφές ως αρχιτεκτονικός διάκοσμος τόσο των τοίχων με κεραμικά στοιχεία όσο και μαρμάρινων μελών περιορίζεται στον έλλαδικό χώρο τοπικά (στήν Στερεά, τήν Πελοπόννησο καί τήν Εύβοια) καί χρονικά (από τά μέσα του 10ου έως τά τέλη του 12ου αιώνα). Διαπιστώνεται ότι η άφετηρία του τρόπου αυτού των διακοσμήσεων είναι η μονή του Όσιου Λουκά καί μάλιστα ο ναός της Παναγίας. Επισημαίνονται τρεις περιπτώσεις ψευδοκουφικών διακοσμήσεων άμέσως σχετιζόμενες με τήν πρωτεύουσα (έφυλαωμένα πλακίδια των εκεί εργαστηρίων καί ένεπίγραφο μαρμάρινο μέλος από τήν Χίο). Τό γεγονός ότι η Παναγία του Όσιου Λουκά έχει πλείστα στοιχεία κωνσταντινουπολίτικης αρχιτεκτονικής έπιτρέπει τήν υπόθεση ότι καί ο ψευδοκουφικός αρχιτεκτονικός διάκοσμος της είχε τήν καταγωγή του από τήν πρωτεύουσα.

Στό μεγάλο θεματολόγιο αρχιτεκτονικών διακοσμήσεων στό Μέσο Βυζάντιο, τό μοναδικό ίσως άνατολικής καταγωγής θέμα είναι τά άραβικά καλλιτεχνικά γράμματα, τά γνωστά ως κουφικά, που διαδόθηκαν στον έλληνικό χώρο από τον 10ο έως τον 13ο αιώνα. Τό ζήτημα έχει άπασχολήσει από διαφορετικές άπόψεις έρευνήτες της περασμένης καί της προπερασμένης γενιάς καί η

The use of pseudo-Kufic inscriptions as architectural decoration for walls, in the form of ceramic features, as well as for marble architectural members is limited to Greece (Central Greece, the Peloponnese and Euboea) from the mid 10th century until the end of the 12th century. It is ascertained that the starting point for this form of decoration is the monastery of Hosios Loukas and the church of the Virgin in particular. Three cases of pseudo-Kufic decoration are noted that are directly related to the capital (glazed tiles from Constantinopolitan workshops and an inscribed architectural member from Chios). The fact that the church of the Virgin of Hosios Loukas has numerous Constantinopolitan architectural elements makes it reasonable to suggest that its pseudo-Kufic decoration originated also in Constantinople.

σχετική βιβλιογραφία δέν είναι καθόλου φτωχή¹. Στό μεταξύ έγιναν γνωστά μερικά άκόμα μνημεία, τά όποια πλουτίζουν τον κατάλογο, χωρίς όμως νά προσφέρονται για έρμηνείες περί καταγωγής, νοήματος, τεχνικών κ.ά. των κουφικών διακοσμήσεων, οι όποιες άλλωστε δέν θά μάς άπασχολήσουν εδώ. Παρουσιάζουν όμως ένδιαφέρον τρία ζητήματα:

Λέξεις κλειδιά

10ος 12ος αιώνας, ψευδοκουφικά, έλλαδική βυζαντινή αρχιτεκτονική, αρχιτεκτονικός διάκοσμος.

Keywords

10th 12th century, pseudo Kufic, Byzantine architecture in Greece, architectural decoration.

* Ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Ν. Δεληγιόλα για τό σχέδιο των κεραμικών διακοσμήσεων καί τήν Χρ. Ίωακείμογλου για τήν τεχνική βοήθεια.

¹ Γ. Σωτηρίου, «Άραβικά διακοσμήσεις εις τά βυζαντινά μνημεία της Έλλάδος», ΔΧΑΕ, περ. Γ', τ. Β' (1933), 57 93. Α. Grabar, «La decoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint Luc en Phocide et les debuts des influences Islamiques sur l'art byzantin», CRAI

1971, 15 37. G. Miles, «Byzantium and the Arabs, Crete and the Aegean», DOP 18 (1964), 1 32, πίν. 1 94. Ό ίδιος, «Classification of Islamic Elements in Byzantine Architectural Ornament in Greece», Actes du XIIe CIEB, τ. III, Βελιγράδι 1961, 281 287. Ν. Νικονάνος, «Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής Άθηνών», Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 330 352.

α) Ἡ προϊούσα πτώχευση τῆς μορφῆς σέ συνάρτηση μέ τήν χρονική ἀπόσταση ἀπό τά πρότυπα.

β) Τά τοπικά καί τά χρονικά ὄρια τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ τρόπου αὐτοῦ διακοσμῆσεως στήν μεσοβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική καί

γ) Διαπιστώσεις γιά τήν ὑπαρξή ψευδοκουφικῶν στήν ἀρχιτεκτονική τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Διευκρινίζεται ὅτι κουφικά ἀποκαλοῦνται ὁρισμένου τύπου ἀναγνώσιμα ἀραβικά γράμματα, ἐνῶ τά παράγωγά τους πού ἔχουν μόνον σκοπὸ τὸν στολισμὸ πρέπει νά λέγονται ψευδοκουφικά. Γνώρισμα τῶν γραμμάτων αὐτῶν εἶναι ἡ λοξή ἀπότμηση τοῦ μονόπλευρα διευρυνόμενου ἄνω ἄκρου ὀρθῶν κεραιῶν σέ ἀπλούστατες παραλλαγές, ἀλλὰ καί σέ συνδυασμὸ μέ ἄλλα μικρά θέματα, καμπύλα σχήματος S ἢ 2 ἢ ἡμιανθέμια². Τά κεραμικά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων καί τά ἀνάγλυφα σέ μάρμαρο, παρὰ τήν διαφορὰ τοῦ τρόπου κατασκευῆς, ἔχουν κοινὸ τὸ εἰκαστικὸ ἀποτέλεσμα, αὐτὸ τῆς ἐνθετικής τεχνικῆς: Τά κεραμικά ἐντάσσονται στήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου μέ κονίαμα ὁμοίου χρώματος μέ τοὺς πέριξ λίθους³ καί διαφοροποιοῦνται μόνον ἀπὸ τὸ κόκκινο χρῶμα τους. Σέ περίπτωσι ζωφόρων σχηματίζονται ἐπιπεδὸγλυφα θέματα σέ πῆλινες πλάκες καί ἀκολουθεῖ ἡ πλήρωση τοῦ βάθους μέ ἀνοιχτόχρωμο κονίαμα⁴. Τά γλυπτά σέ λευκὸ μάρμαρο εἶναι πάντοτε ἐπιπεδὸγλυφα

καί τά μεταξύ τῶν θεμάτων κενὰ γεμίζονται μέ ἐγχρωμο ὑλικό, κηρομαστίχη⁵ ἢ τί ἄλλο· δέν εἶναι οὐσιαστικῶς ἀνάγλυφα⁶ καί στίς τρεῖς περιπτώσεις δίνεται ἡ ἐντύπωση ἔργου sectile⁷, ἐπιπέδου καί πολυτελοῦς.

Μιά δεύτερη διευκρίνιση ἀφορᾷ στὸν τόπο καί τὸν χρόνον τῆς πρώτης ἐμφάνισεως τοῦ τρόπου αὐτοῦ διακοσμῆσεως. Σχεδὸν ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τά ψευδοκουφικά συμφωνοῦν ὅτι τά ἀρχαιότερα καί τά πιὸ σύνθετα παραδείγματα βρίσκονται στίς δύο ἐκκλησίες τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά (Εἰκ. 1), καθὼς καί ὅτι αὐτὰ ὑπῆρξαν τά ἄμεσα ἢ τά ἔμμεσα πρότυπα ὧν ἀκολούθησαν. Ἐχουν γίνεῖ ἐξ ἄλλου ἀποδεκτές⁸ οἱ χρονολογήσεις: Ἡ ἀνέγερσις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας ἔχει γίνεῖ περὶ τὸ 950 καί τοῦ καθολικοῦ λίγο πρὸ τοῦ 1014.

Ἡ διάδοσις τῶν κεραμικῶν ψευδοκουφικῶν εἶναι σχετικῶς περιορισμένη. Ὑπάρχουν δέκα παραδείγματα στήν Ἀθήνα⁹, δύο στήν Ἀττική (καθολικὸ Δαφνίου¹⁰, Ἅγιος Δημήτριος Σαρωνικοῦ¹¹) καί τέσσερα ἀκόμα στὸν εὐρύτερο χώρον τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (Ἅγιος Θωμᾶς Τανάγρας¹², Ἅγιοι Ἀπόστολοι Λεύκτρων¹³, Ἅγιος Δημήτριος Βαράσσοβας¹⁴ καί Σωτήρ Ἀμφίσσης¹⁵). Στήν Εὐβοία κεραμικά ψευδοκουφικά ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ἀτταλῆς¹⁶, τὸν Ἅγιο Ἀνδρέα στοὺς Παραμερίτες¹⁷ καί στὸν Ἅγιο Δημήτριον στὰ Χάνια

² R. W. Schultz – S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phokis*, Λονδίνο 1901, πίν. 11, 15f, 26e, 28b.

³ Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διακοσμῆσεως μπορεῖ νά μελετηθεῖ στήν ἀρχικὴ του κατάστασις σέ ἐλάχιστο τμήμα τοῦ τοίχου τῆς Παναγίας, τὸ ὁποῖο ἀπέκρυπτε ἡ μεταξὺ θόλων καί δαπέδου τοῦ ὑπερῶου τοῦ καθολικοῦ κατασκευῆ. Βλ. Ε. Στίκας, *Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Ἀθήναι 1970, 155, εἰκ. 71, 72.

⁴ Ὅπως στήν Σωτεῖρα τοῦ Λυκαδῆμου καί τοὺς Ἀσωμάτους τοῦ Θεοσείου στήν Ἀθήνα. Ch. Bouras, «The Soteira Lycodemou at Athens, Architecture», *ΔΧΑΕΚΕ* (2004), 11, εἰκ. 16 καί Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, Ἀθήνα 2010, 148, εἰκ. 106.

⁵ Du Cange, *Glossarium*, Lyon 1688, στ. 645.

⁶ M. Šuput, «Les reliefs byzantins remplis de pâte colorée des XIII et XIV siècles», *Zograf Z'* (1977), 43 44. Ἡ παρατήρησις ἰσχύει καί γιά παλαιότερα ἐπιπεδὸγλυφα γλυπτά.

⁷ Ἀπομίμηση ἔργων συγκοπῆς μέ ἐγχρωμα μάρμαρα γινόνταν σέ τοιχογραφία (ὅπως λ.χ. στὸ σταυροθόλιο τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά) ἢ μέ ἐνθεσις κηρομαστίχης (ὅπως λ.χ. στοὺς κοσμητῆς τοῦ καθολικοῦ τοῦ Δαφνίου καί στὰ ἐξεταζόμενα παραδείγματα). Βλ. καί R. E. Kollarik, «Opus sectile», *ODB*, 1529 1530.

⁸ Ἡ Παναγία (ἀρχικῶς Ἀγία Βαρβάρα) ἄρχισε νά κτίζεται περὶ τὸ 950, ζώντος ἀκόμα τοῦ Ὁσίου Λουκά (Στίκας, ὅ.π., 5 7), καί τὸ καθολικὸ ἐγκαινιάσθηκε μέ μετακομιδὴ τῶν λειψάνων τὸ 1014 (M. Chatzidakis, «À propos de la date et du fondateur de Saint Luc», *CahArch* 19 (1969), 127 150). Βλ. ἐπίσης Δ. Σοφιανός, *Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου*

Λουκά, Ἀθήνα 1992, 56, 70 κ.ε. καί Grabar, ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 16.

⁹ Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Ἀγορᾶς, τήν Σωτεῖρα τοῦ Λυκαδῆμου, τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, τήν Καπνικαρέα, τὸν ἐξωνάρθηκά της, τὸν Προφήτη Ἡλία τοῦ Σταροπάζαρου (:), τοὺς Ἀσωμάτους «Θησείου», τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγον, τήν Ἀγία Αἰκατερίνη καί τὸν Ἅγιο Νικόλαο Ραγκαβᾶ. Βλ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ Ἀθήνα*, ὅ.π., στίς ἀντίστοιχες θέσεις, ὅπου καί σχετικὴ βιβλιογραφία. Εἰδικῶς γιά τοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, βλ. καί Γ. Νικολακόπουλος, *Ἐντοιχιζόμενα Κεραμικά*, τ. II, Κεραμικά τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, Ἀθήναι 1978, εἰκ. 22, 29, 31, 37, 39.

¹⁰ Miles, «Byzantium and the Arabs», ὅ.π. (ὑποσημ. 1), 22, εἰκ. 25.

¹¹ Χ. Μπούρας – Α. Καλογεροπούλου – Ρ. Ἀνδρεάδης, *Ἐκκλησίαι τῆς Ἀττικῆς*, Ἀθήνα 1969, 91, 100, εἰκ. XI3.

¹² Α. Σιμάτου – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Ἅγιος Θωμᾶς Τανάγρας», *Λαμπηδών. Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Ντ. Μουρίκη*, Ἀθήνα 2003, 744, 745, εἰκ. 16.

¹³ Χ. Α. Μπούρας, *Ἡ Ἑλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2002 (στό ἐξῆς: Μπούρας, *Ναοδομία*), 209, 210, εἰκ. 233.

¹⁴ Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὸ Φανάρι*, Ἀθήνα 2012, 87, σημ. 530, πίν. 56 β.

¹⁵ Α. Ὁρλάνδος, «Ὁ παρὰ τὴν Ἀμφίσσαν ναὸς τοῦ Σωτήρος», *ABME A'* (1935), 191, εἰκ. 8.

¹⁶ Μ. Γεωργοπούλου, «Ἅγιος Νικόλαος Ἀτταλῆς Εὐβοίας», *ΑΑΑ V* (1972), 59 61.

¹⁷ Στ. Μαμαλοῦκος, «Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα στοὺς Παραμερίτες Εὐβοίας», *Θυμίαμα στὴ μνήμη τῆς Λασκαρίνας Μπούρας*, Ἀθήνα 1994, 185, πίν. 102, 14α, γ.

Εἰκ. 1. Τά πρότυπα στήν μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά: α) κεραμεικές ζωφόροι ἀπό τόν ναό τῆς Παναγίας (R. W. Schultz - S. H. Barnsley), β) διάκοσμος σαρκοφάγου στήν κρύπτη τοῦ καθολικοῦ (ἐπεξεργασμένη φωτογραφία).

Αὐλωναρίου¹⁸. Στήν Πελοπόννησο τά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων εἶναι μεμονωμένα καί σχετικῶς ἄτεχνα. Ἀπαντοῦν στούς ναούς τῆς Ἀργολίδος (Λιγουριό¹⁹, Χώνικα²⁰ καί Πλατανίτι²¹), στήν Παναγιά τοῦ Στεῖρης²², στόν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας²³, στό Ἀνδρομονάστιτρο²⁴ καί τόν Ἅγιο Δημήτριο στό Δραγάνο²⁵. Ἐκτός τῶν ὀρισμένων αὐτῶν περιοχῶν ὑπάρχουν δύο μόνον παραδείγματα: Στήν Βλαχέρνα τῆς Ἀρτας²⁶ καί στούς Ἁγίους Ἰάσονα καί Σωσίπατρο στήν Κέρκυρα²⁷. Ἡ ἐξέταση τῆς μορφῆς τῶν κεραμεικῶν αὐτῶν ὁδηγεῖ στήν διαπίστωση ὅτι τά χαρακτηριστικά σχήματα τῶν

ἀραβικῶν γραμμάτων ἀλλοιώνονται μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί ἀπομακρύνονται ἀπό τά ἀξεπέραστα σέ ποικιλία καί σέ ποιότητα πρότυπα τοῦ Ὁσίου Λουκά. Οἱ ζωφόροι ἀπό ψευδοκουφικά, ὅπως τῆς Παναγίας²⁸, τῆς Σωτεῖρας τοῦ Λυκοδήμου καί ἐνδεχομένως τῶν Ἀσωμάτων τοῦ Θησείου²⁹ ἀναβιώνουν στόν Ἅγιο Ἰωάννη Ἐλεήμονα τοῦ Λιγουριό³⁰ καί ἀκολουθῶς ἐξαφανίζονται³¹ καί ἀπομένουν μικρά θέματα μεταξύ τῶν δόμων τοιχοποιίας ἢ στά κενά μεταξύ παραθύρων καί στέγης στίς κεραῖες τῶν ναῶν ἢ στούς τρούλλους. Ὡδη στίς ζωφόρους τῆς Παναγίας διακρίνονται καί ὀρι-

¹⁸ J. Koder, *Negreponte*, TIB 1, Βιέννη 1973, 163, πίν. 63, 64. Τό μνημεῖο παραμένει οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευτο.

¹⁹ Χ. Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Λιγουριόῦ Ἀργολίδος», ΔΧΑΕΖ' (1973 1974), 13 15, 19 20, εἰκ. 4, 6, πίν. 6β.

²⁰ Α. Struck, «Vier byzantinische Kirchen der Argolis», AM 34 (1909), 189 236. Μπούρας, *Ναοδομία*, 325 328.

²¹ Struck, ὁ.π., 191, πίν. 1, Μπούρας, *Ναοδομία*, 266 268.

²² Α. Ὁρλάνδος, «Ἡ Παναγία τοῦ Στεῖρης», ABME Α' (1975), 84, εἰκ. 34.

²³ Σ. Βογιατζῆς, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος Καλαμάτας», ΔΧΑΕΙΣτ' (1991 1992), 90 91, εἰκ. 18. Μπούρας, *Ναοδομία*, 165 167, εἰκ. 181, 182. Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 23.

²⁴ Μπούρας, *Ναοδομία*, 406, εἰκ. 429.

²⁵ Α. Ὁρλάνδος, «Ἄγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο Ἀχαΐας», ABME ΙΑ' (1969), 57 86.

²⁶ Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 24, εἰκ. 4.

²⁷ Π. Βοκοτόπουλος, «Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσονος καί Σωσιπάτρου», ΔΧΑΕ Ε' (1969), 167, 168, εἰκ. 5.

²⁸ Schultz Barnsley, ὁ.π. (ὑπόσημ. 2), πίν. 11α, β, γ.

²⁹ Βλ. ὡς ἄνω ὑπόσημ. 4.

³⁰ Μπούρας, «Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης», ὁ.π., 19, εἰκ. 8δ.

³¹ Α. Η. S. Megaw, «The Chronology of Some Middle Byzantine Churches», BSA XXXII (1931 1932), 105 108.

ζοντίως τοποθετημένες κεραίες³², ως συμπληρωματικά στοιχεία, πράγμα που επιβιώνει αργότερα σε βαθμιδωτά ή σε κλειδόμορφα μικρά θέματα, που στοιχειοθετούν γραμμικώς αναπτυσσόμενες ζώνες³³.

Τά έγκοπτα τοῦβλα (cut bricks) που διακοσμούν τοίχους ἀρκετών μνημείων κατά τον 12ο αιώνα δέν προέκυψαν από την εξέλιξη των κουφικών. Κάποιες παραλλαγές τους μμοῦνται τό ἀρχαίο θέμα τοῦ ἀστραγάλου³⁴ καί ἄλλα εἶναι τελείως ἀπλά, στοιχειώδη παράγωγα τῶν κατακόρυφων πλίνθων. Τά εὐρέως διαδεδομένα σε γραμμικές ζώνες δισέψιλον³⁵, ἀπό τά τέλη τοῦ 11ου αἰώνα ἕως τίς ἀρχές τοῦ 13ου³⁶, εἶναι ἐπίσης ἄσχετα πρὸς τά ἀραβικά γράμματα.

Ἀπό τά προηγούμενα φαίνεται ὅτι τά κεραμικά ψευδοκουφικά τῶν τοίχων ἀναπτύχθηκαν σε μία περιορισμένη ἐπαρχιακή περιφέρεια τοῦ Βυζαντίου. Δύο παραδείγματα τοῦ 13ου αἰώνα μαρτυροῦν αὐτό που ἤδη σημειώθηκε, τήν προϊούσα δηλαδή ἔκπτωση τῶν ἀρχικῶν μορφῶν: Στόν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Δραγάνου³⁷ (Εἰκ. 2α), ἓνα ἄμετρο συνονθύλευμα ἀπό πλίνθινα στοιχεία, ἔγκοπτα τοῦβλα, μαϊάνδρους, κουφικά γράμματα καί ὁδοντωτές ταινίες μαρτυρεῖ «...ὄχι μόνον κάποια ἀδεξιότητα, ἀλλά καί ἐπισῶρευσιν...οὐχί πάντοτε ὀργανικῶς ἦτοι κατά λογικήν ἀκολουθίαν»³⁸. Στόν Ἅγιο Δημήτριο στά Χάνια Ἀλιβερίου³⁹ (Εἰκ. 2β) οἱ ὀρθές κεραίες ἔχουν χάσει τίς ἀναλογικές τους σχέσεις καί τά μεταξύ τῶν λίθων κεραμικά συνδυάζονται σε πολύπλοκες καί ἐξεζητημένες μορφές, προϊόντα αὐτοσχεδιασμοῦ.

Οἱ ψευδοκουφικές διακοσμήσεις σε μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη καί σαρκοφάγους, κατά κανόνα ἐπιπεδόγλυφες, εἶναι συνηθέστερες ἀπό τίς κεραμικές τῶν τοίχων. Συνήθως ἡ προέλευσή τους εἶναι ἄγνωστη γιατί σώζονται ὡς spolia ἢ ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς σε δεύτερη ἢ τρίτη χρήση, πράγμα που σημαίνει ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπό τόν χώρο τῆς δημιουργίας τους. Καί ὁμως ἡ γεωγραφική ἐξάπλωσή τους εἶναι καί ἐδῶ περιορισμένη.

Μέ ἀφετηρία τίς δύο ἐκκλησίες τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά⁴⁰ (Εἰκ. 1α, β), τά γλυπτά ψευδοκουφικά διαδίδονται στήν Ἀθήνα, σε ἀρχιτεκτονικά μέλη που ἔχουν βρεθεῖ στήν Ἀκρόπολη⁴¹, στό Ἀσκληπιεῖον⁴², στήν Ρωμαϊκή Ἀγορά⁴³ καί σε ἄλλα που ἐκτίθενται στό Βυζαντινό Μουσείο⁴⁴. Στήν Ἀττική εἶναι γνωστά ψευδοκουφικά σε προσκυνητάρι τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησίας στό Γαλάτσι⁴⁵, σε ἐπιστύλιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στόν Γέρακα⁴⁶ καί σε κοσμήτη τοῦ καθολικοῦ τοῦ Δαφνίου⁴⁷. Στόν εὐρύτερο χώρο τῆς Στερεᾶς ἔχομε δύο ἀκόμα παραδείγματα⁴⁸.

Στά δύο μετόχια τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά στήν Εὐβοία, παρὰ τό Ἀλιβερί⁴⁹ καί παρὰ τά Πολιτικά⁵⁰ ἡ μίμηση τῶν ἀρχικῶν προτύπων σε ἀρχιτεκτονικά μέλη εἶναι εὐλογη. Ἄλλα σύγχρονα παραδείγματα στήν Εὐβοία ὑπάρχουν στό Μουσείο τῆς Χαλκίδος⁵¹ καί στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Ἀτταλῆς⁵². Στήν Πελοπόννησο γλυπτά μέ ψευδοκουφικά σώζονται στό Μουσείο Κορίνθου⁵³ καί στόν Μυστρά σε δεύτερη χρήση (Ἀγίου Θεοδώρου⁵⁴,

³² Schultz Barnsley, ὁ.π. (ὑπόσημ. 2), πίν. 11α, γ, δ. Ἐπίσης, στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους στήν Ἀθηναϊκή Ἀγορά, ΑΙ. Frantz, *The Church of the Holy Apostles*, Princeton 1971, 8, εἰκ. 2, ἀριθ. 8 15.

³³ Megaw, ὁ.π., 117 120, εἰκ. 5.

³⁴ Στό ἴδιο, 113, εἰκ. 4, ἀριθ. 1, 5, 6, 7, 8.

³⁵ Στό ἴδιο, 119, 120. Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 23. Γ. Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τ. Β', Ἀθήνα 1998, 190 197.

³⁶ Ὅπως στήν Βλαχέρνα τῆς Ἡλείας καί πλείστους ναοὺς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου.

³⁷ Ὁρλάνδος, «Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναός», ὁ.π. (ὑπόσημ. 25).

³⁸ Στό ἴδιο, 67. Ἀνάλογη σύγχυση κεραμικῶν στοιχείων ἐπικρατεῖ στόν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας. Βλ. Μπούρας, *Ναοδομία*, 167.

³⁹ Μνημεῖο οὐσιαστικῶς ἀδημοσίευτο.

⁴⁰ Βλ. Grabar, «La decoration», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1).

⁴¹ Μ. Σκλάβου Μαυροειδή, *Γλυπτά τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1999, 206, ἀριθ. 290.

⁴² Α. Ευγγόπουλος, «Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον», ΑΕ 1915, 61, 62, εἰκ. 13, 14.

⁴³ Α. Ὁρλάνδος, «Ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ καί Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς», ΑΕ 1964, Χρονικά, 29, εἰκ. 48, 50 καί Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 24, εἰκ. 1.

⁴⁴ Σκλάβου Μαυροειδή, ὁ.π., 108, ἀριθ. 149, 110, ἀριθ. 151, 127, ἀριθ. 173 καί 205, ἀριθ. 289.

⁴⁵ Α. Ὁρλάνδος, *Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησία*, Ἀθῆναι 1921, 24, εἰκ. 21.

⁴⁶ Α. Ὁρλάνδος, «Μεσαιωνικά μνημεῖα», ΕΜΜΕ Α', τχ. Γ' (1933), 180, εἰκ. 239.

⁴⁷ G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Παρίσι 1999, 66, εἰκ. 36.

⁴⁸ Στήν μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου (Α. Ὁρλάνδος, «Ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου», ΑΒΜΕ Ε' (1939 1940), 104, 105, εἰκ. 52α) καί στό Καπαρέλλι Βοιωτίας (Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 26, σημ. 131, εἰκ. 49).

⁴⁹ Α. Ὁρλάνδος, «Τό παρὰ τό Ἀλιβερί μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκά», ΑΒΜΕ Ζ' (1951), 133, εἰκ. 2.

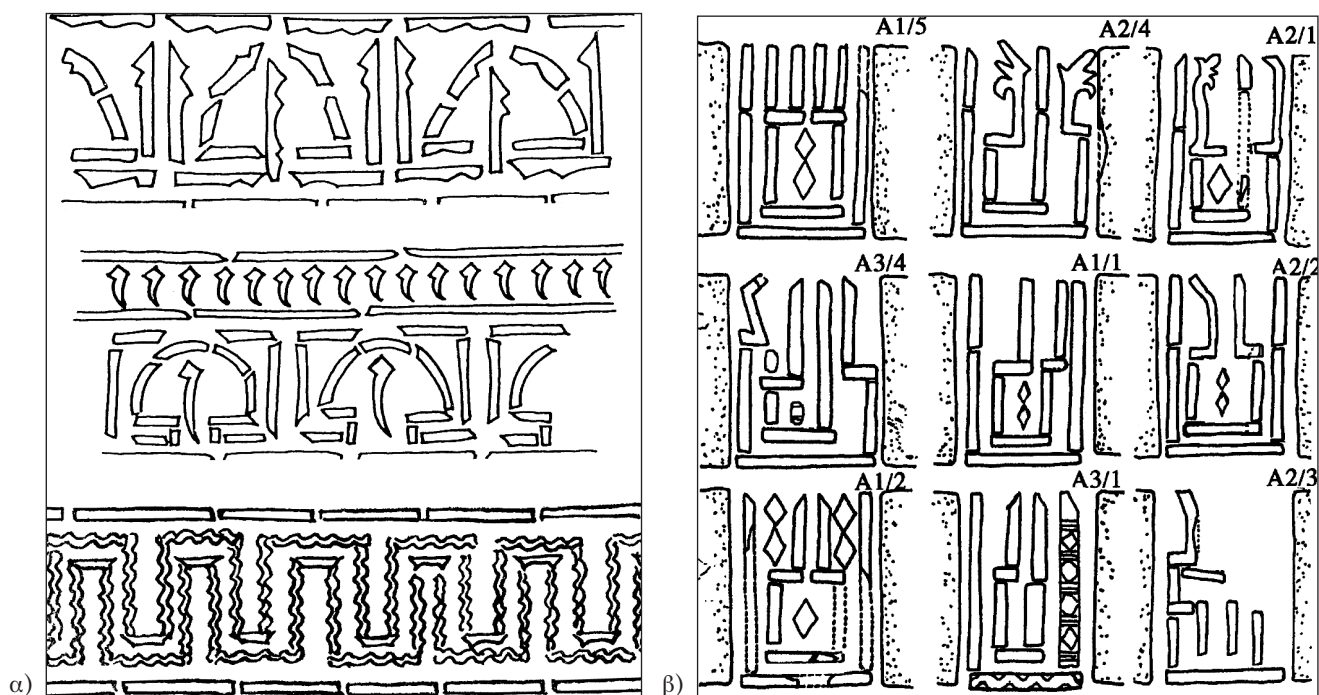
⁵⁰ Χ. Μπούρας, «Παρατηρήσεις στό καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου «Περιβλέπτου» στά Πολιτικά Εὐβοίας», ΑΕΜ ΚΗ' (1988 1989), 53 62.

⁵¹ Σωτηρίου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 75, εἰκ. 25.

⁵² Γεωργοπούλου, ὁ.π. (ὑπόσημ. 16), 60, σημ. 5.

⁵³ R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture, Corinth XVI*, Princeton 1957, 106, πίν. 22, εἰκ. 19. Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑπόσημ. 1), 31, σημ. 167, εἰκ. 88.

⁵⁴ Α. Μέξια, «Δύο μαρμάρινες διακοσμητικὲς πλάκες στόν Μυστρά», ΔΧΑΕ ΚΖ' (2006), 119, εἰκ. 4.

Εἰκ. 2. Ἡ ἔκπτωση τῆς μορφῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου καὶ τόν 13ο αἰώνα σέ κεραμεικὲς διακοσμήσεις: α) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Δραγάνο (Α. Ὁρλάνδος), β) τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στά Χάνια Αὐλωναρίου (σχέδιο Ν. Δεληνικόλα).

Παντάνασσα⁵⁵ καί Μουσεῖο⁵⁶), προερχόμενα πιθανότατα ἀπὸ τὴν γειτονικὴ Λακεδαιμονία. Ἐπίσης, σέ δευτέρῃ χρήσῃ ἔχει ἐνσωματωθεῖ ἓνα μικρὸ ἀπότμημα κοσμητή, στόν Ἐλκόμενο τῆς Μονεμβασίας⁵⁷.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα ἀνήκουν στόν 11ο καὶ τόν 12ο αἰώνα καὶ περιορίζονται στόν γεωγραφικὸ ὥρο πού περιλαμβάνει καὶ τὰ κεραμεικὰ ψευδοκουφικά τῶν τοίχων. Ἐκτός αὐτοῦ εἶναι γνωστά δύο μόνον παραδείγματα, στήν Ἄρτα⁵⁸ καὶ στήν Μακρονίτσα⁵⁹.

Παραλλήλως ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς χωριστῆς ἐνότητος γλυπτῶν πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 13ου μέ ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, πού ἔχει εὐρύτερα γεω-

γραφικά ὅρια, ἀλλὰ καὶ διαφορετικὸ ὡς πρὸς τὴν τεχνολογία χαρακτήρα. Στὰ γλυπτά αὐτῆς τῆς ἐνότητος οἱ κουφικὲς κεραῖες παίζον δευτερεύοντα ρόλο καὶ συνδέονται μέ πυκνά πλέγματα φυτικῶν καὶ γεωμετρικῶν θεμάτων, πού μαρτυροῦν ἐνίοτε μεγάλες ικανότητες τῶν τεχνιτῶν. Ἀπὸ ἐτῶν ὁ Θ. Παζαράς⁶⁰ διετύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργα ἐνὸς ἐργαστηρίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐστία ἦταν ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ δραστηριότητά ἐκτεινόταν στήν Θεσσαλία καὶ στήν Δυτικὴ Μακεδονία. Στὴν ὁψιμὴ αὐτὴ ἐνότητά τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς προσγράφονται πολλὰ ἔργα, σέ μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίνονται οἱ γνωστὲς κου-

⁵⁵ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910, 7, πίν. 52.8.

⁵⁶ Στό ἴδιο, πίν. 54.3, 9 καὶ 17.

⁵⁷ Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑποσημ. 1), 25, σημ. 123, εἰκ. 41.

⁵⁸ Α. Ὁρλάνδος, «Ἡ παρά τὴν Ἄρταν Μονὴ τῶν Βλαχερνῶν», *ABMEB* (1936), 39, εἰκ. 34.

⁵⁹ Δύο τμήματα κοσμητή (:) καὶ ἓνα κιονόκρανο τέμπλου, Miles, «Byzantium and the Arabs», ὁ.π. (ὑποσημ. 1), 26, εἰκ. 50, 51. Πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν γειτονικὴ Δημητριάδα.

⁶⁰ Th. Pazaras, «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and the Beginning of the 14th Century», *L'art de Thessalonique et des pays Balcaniques et les courants spirituels au XIV siècle*, Βελιγράδι 1987, 159-182. Θ. Παζαράς, «Συμπλήρωση τῆς σαρκοφάγου Ἄννας Μαλιασηνῆς», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στ. Πελεκανίδου*, Θεσσαλονίκη 1983, 353-364. Ὁ ἴδιος, «Πρόταση ἀναπαράστασης τοῦ ἄμβωνα τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως στὴ Βέροια», *Θυμιάματα στὴ μνήμη Α. Μπούρα*, Ἀθήνα 1994, 251-254.

φικές κεραίες στην Ἐπισκοπή⁶¹ τοῦ Ἄνω Βόλου, στὸν Ταξιάρχη τῆς Λοκρίδος⁶², τὴν μονὴ Κορώνης⁶³ καὶ τὴν ἐκκλησία τοῦ Milutin στὴν μονὴ Χελανδαρίου⁶⁴.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ βόρειου αὐτοῦ ἐργαστηρίου δὲν ἀκυρώνει τίς διαπιστώσεις πού ἤδη ἔγιναν ὡς πρὸς τὰ χρονικά καὶ τὰ τοπικά ὅρια τῆς ἐφαρμογῆς ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στὴν ἀρχιτεκτονική. Περιορίζονται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα, στὴν Στερεὰ Ἑλλάδα, τὴν Εὐβοία καὶ τμήματα τῆς Πελοποννήσου.

Συγχρόνως γιὰ ὅλη τὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο σὲ παντοειδῆ κινητὰ ἀντικείμενα, οἱ ψευδοκουφικές διακοσμήσεις δὲν ἦταν καθόλου σπάνιες: Ὑφάσματα, χειρόγραφα, κεραμικά ἀγγεῖα, φωτιστικά, μεταλλοτεχνήματα, κοσμήματα καὶ ὅπλα στολίζονταν μὲ κουφικούς χαρακτήρες καὶ ἔχουν βρεθεῖ ἢ ἀπεικονίζονται σὲ μεγάλο ἀριθμὸ. Στὰ παραδείγματα πού συγκέντρωσε ὁ G. Miles θὰ μπορούσαν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα ἐξ ἴσου σημαντικά⁶⁵. Εἶναι προφανές ὅτι τὰ κινητὰ ἀντικείμενα κυκλοφοροῦσαν καὶ οἱ δυνατότητες ἀντιγραφῆς τῶν διακοσμητικῶν τους θεμάτων ἦταν ἀπεριόριστες.

Τό ἐρώτημα πού παραμένει ἀνοικτό εἶναι τῆς ἀπουσίας ἀρχιτεκτονικῶν ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στὴν πρωτεύουσα, τὴν Κωνσταντινούπολη. Προφανῶς καὶ ἐκεῖ κυκλοφοροῦσαν ἀντικείμενα μὲ ἀραβικές διακοσμήσεις (κάποια μάλιστα πολύτιμα⁶⁶) καὶ ἄλλα ἀναφέρονται στίς γραπτές πηγές: Ἐνα κύπελλο πού ἐστάλη ὡς δῶρο στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο⁶⁷ καὶ ἕνας μεγάλος δίσκος πού προκάλεσε

σκάνδαλο στὴν αὐλὴ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου⁶⁸ λόγῳ τῆς ἀναγνώσιμης (:) ἀραβικῆς του ἐπιγραφῆς.

Κεραμικά ψευδοκουφικά δὲν ἔχουν βρεθεῖ σὲ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ κεραμικές ὅμως διακοσμήσεις καὶ οἱ ζωφόροι ἀπὸ πλίνθους δὲν ἀνήκουν, ὅπως νόμιζαν ἄλλοτε⁶⁹, μόνον στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο. Νέες ἐρευνες ἔχουν δείξει ὅτι δὲν ἦταν ἄγνωστες κατὰ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα⁷⁰.

Μοναδικὰ τεκμήρια ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως στὴν Πόλη εἶναι τέσσερα μικρὰ θραύσματα ἀπὸ ἐφυσωμένα πλακίδια μὲ ψευδοκουφικά πού ἔχουν βρεθεῖ στὴν μονὴ τοῦ Λιβός⁷¹. Ἡ τεχνικὴ εἶναι κωνσταντινουπολίτικη καὶ τὰ λίγα σχετικὰ εὐρήματα ἐφαρμογῆς τῆς ἔχουν εἰκονιστικὸ ἢ διακοσμητικὸ ἐνδιαφέρον⁷². Δυστυχῶς τὰ μικρὰ θραύσματα εἶναι ἄγνωστο σὲ ποιοὺ σύνολο ἀνήκαν καὶ πῶς στόλιζαν τὴν ἐκκλησία.

Ἡ σπανίως ἐφαρμοζόμενη αὐτὴ τεχνικὴ ἐπιτρέπει νὰ τὴν συσχετίσουμε μὲ ὅμοιες ἐπιτοίχιες διακοσμήσεις στὴν Θεσσαλονίκη: Στόν ναὸ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν ἐφυσωμένα πλακίδια σχημάτιζαν μιὰ μικρὴ ζωφόρο⁷³ μὲ ψευδοκουφικά στὴν νότια ὄψη τῆς ἐκκλησίας. Δυστυχῶς τὰ μοναδικὰ στοῦ εἶδος τους πλακίδια ἔχουν καταστραφεῖ δὲν ὑπάρχουν φωτογραφίες τους καὶ ἡ περιγραφή τους εἶναι ἀνεπαρκής. Ἀπὸ τὰ σκαριφήματα πού ἔχουν δημοσιευθεῖ φαίνεται ὅτι ἔχουν ἀπλούστατες κουφικές κεραίες. Ἡ ἄμεση σχέση τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν πρωτεύουσα ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι εἶχαν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸ ἐξειδικευμένο ἐργαστήριο ἐφυσωμένων πλακιδίων πού ἦταν δραστήριο στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὸν 11ο αἰώνα.

⁶¹ Παζαράς, «Συμπλήρωση τῆς σαρχοφάγου», ὅ.π., πίν. 5, 6.

⁶² Α. Ὀρλάνδος, «Ὁ Ταξιάρχης τῆς Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ* Στ' (1929), 360, εἰκ. 10, 365, εἰκ. 18.

⁶³ Α. Ὀρλάνδος, «Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου», *ΑΒΜΕ* Ε' (1939 1940), 180, εἰκ. 10.

⁶⁴ Sl. Nenadović, *Chilandar*, Βελιγράδι 1997, 73, εἰκ. 79, 75, εἰκ. 81.

⁶⁵ A. Cutler, «A Christian Ewer with Islamic Imagery and the Question of the Arab *Gastarbeiter* in Byzantium», *Iconographica. Melanges Piotr Skubiszewski*, Poitiers 1999, 63 69. Στίκας, ὅ.π. (ὑποσημ. 3), 177, πίν. Β'. Δ. Παπανικόλα Φ. Μανρικίου Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινὴ κεραμικὴ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, Αθήνα 1994, 24 ἀριθ. 20, 62 ἀριθ. 97, 63 ἀριθ. 98, 88 ἀριθ. 161. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στὴν Πρέσπα*, Θεσσαλονίκη 1999, 216, εἰκ. 180.

⁶⁶ A. Grabar, *Opere Bizantine*, San Marco, Φλωρεντία 1971, 77 ἀριθ. 83, πίν. LXVII, LXVIII.

⁶⁷ J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins de Xme siècle*, Παρίσι 1960, 328 329.

⁶⁸ Γ. Παχυμέρης, *Μιχαὴλ Παλαιολόγος* (ἐπιμ. I. Bekker), Βόννη 1835, 453, 454.

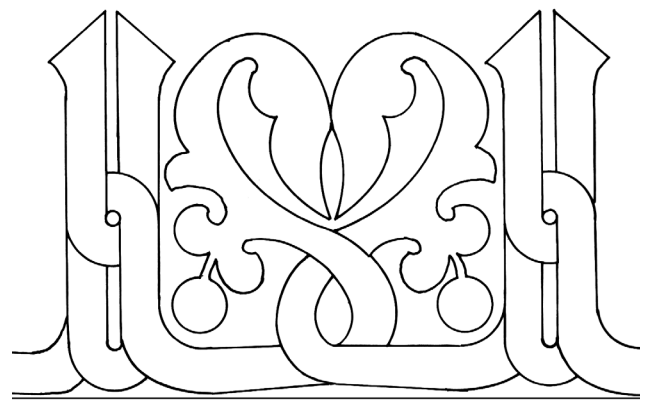
⁶⁹ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 261.

⁷⁰ Ch. Bouras, «Church Architecture in Greece around the Year 1200», *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200*, Βελιγράδι 1988, 102. S. Voyadjis, «The Katholikon of Nea Moni in Chios Unveiled», *JÖB* 59 (2009), 236, 237.

⁷¹ Th. Macridy A. Megaw C. Mango E. Hawkins, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul», *DOP* 18 (1964), 311, σημ. 48, εἰκ. 53.

⁷² Sh. Gerstel J. Lauffenburger (ἐπιμ.), *A Lost Art Rediscovered, The Architectural Ceramics of Byzantium*, Βαλτιμόρη 2001. Γιὰ τὰ κεραμικά τῆς μονῆς τοῦ Λιβός, βλ. 194, ἀριθ. VI, 16, εἰκ. 195.

⁷³ Δ. Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν*, Θεσσαλονίκη 1954, 38 43, εἰκ. 5, 6, 7. Gerstel Lauffenburger (ἐπιμ.), ὅ.π., 27, 29, 37, 94, εἰκ. 33 στὴν σ. 38. Γ. Βελένης, *Εἱρημεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Θεσσαλονίκη 1984, 48, σημ. 2.

Εἰκ. 3. Βυζαντινὸ Μουσεῖο Χίου. α) Θραῦσμα μαρμάρινου κοσμητή· Φωτογραφία (Α. Στεφάνου), β) σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος.

Μία ἀκόμα ἔνδειξη τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ψευδοκουφικῶν διακοσμήσεων στὴν πρωτεύουσα ἔρχεται ἀπροσδόκητα ἀπὸ τὴν Χίο. Σὲ τοπικὸ περιοδικό⁷⁴ πρὸ 40 καὶ πλέον ἐτῶν εἶχε δημοσιευθεῖ ἓνα μικρὸ μαρμάρينو θραῦσμα (Εἰκ. 3α), ἴσως ἀπὸ κοσμητή⁷⁵, σὲ μέτρια κατάσταση διατηρήσεως, μὲ ἐπιπεδὸ γλυφα ψευδοκουφικά καὶ τὴν ἐπιγραφή:

....C MONAXHC KAI AY

Ὁ Ἄντ. Στεφάνου, ὁ ὁποῖος περισυνέλεξε καὶ δημοσίευσε τὸ μέλος ὑπέθεσε ὅτι ἀναφέρεται σὲ μία ἀπὸ τίς Πορφυρογέννητες βασιλίσσες καὶ διάβασε τὴν ἐπιγραφή:

*Ζωῆς Μοναχῆς καὶ Αὐ(γούστης)*⁷⁶

Δεδομένου ὅτι ἡ Ζωὴ οὐδέποτε ὑπῆρξε μοναχή, ἀλλὰ ὅτι ἡ ἀδελφή της Θεοδώρα εἶχε διὰ τῆς βίας γίνεи μοναχή⁷⁷ στὴν μονὴ τοῦ Πετρίου⁷⁸, εἶναι φανερό ὅτι περὶ αὐτῆς πρόκειται. Ἡ Θεοδώρα ἦταν μόνη στὸν θρόνο κατὰ τὸ ἔτος 1055/6⁷⁹.

Εὐλόγως ὁ Ἄντ. Στεφάνου πίστευε ὅτι τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ κάποια ἐκκλησία τοῦ Κάστρου τῆς Χίου⁸⁰,

τοῦ ὁποῖου κτητόρισα ἦταν ἡ αὐγούστα, συσχέτιζε δὲ τὸ ἄγνωστο αὐτὸ μνημεῖο μὲ τίς σχεδὸν σύγχρονες αὐτοκρατορικές χορηγίες στὴν Νέα Μονή. Εἶναι πιθανόν, ὅπως καὶ στὴν μονή⁸¹, οἱ τεχνίτες νὰ εἶχαν ἔλθει ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα.

Τὸ θραῦσμα κοσμεῖται μὲ ἐπιπεδὸ γλυφα ψευδοκουφικά. Διπλὲς ἀντίκωτες κεραῖες, συνδεόμενες μὲ κόμβο πλαισιώνουν συμμετρικά ἡμιανθήμια, τὰ ὁποῖα συμπληρώνονται μὲ μικρότερα στοιχεῖα, ἴσως καρπούς (Εἰκ. 3β). Πιθανότατα τὸ θέμα ἐπαναλαμβανόταν κατὰ μῆκος⁸².

Ἡ ὥς ἄνω σειρὰ τῶν ὑποθέσεων ἔγινε προκειμένου νὰ στηριχθεῖ μία ἀκόμα ἔνδειξη τῆς ἐφαρμογῆς ψευδοκουφικῶν γλυπτῶν στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Δέν μπορεῖ ὅμως νὰ γίνεи ἀποδεκτὸ χωρὶς προβληματισμούς τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο εἶχαμε καταλήξει, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἀρχιτεκτονικὸς στολισμὸς μὲ ψευδοκουφικά καλλιγραφικά γράμματα εἶναι ἓνα καθαρῶς ἑλλαδικό, δηλαδὴ ἐπαρχιακὸ φαινόμενο.

Ὅλες οἱ σχετικές ἔρευνες ἔχουν δεῖξει ὅτι τὸ ἀρχαιότερο

⁷⁴ Α. Στεφάνου, «Βυζαντινὰ γλυπτά ἀπὸ τὸ Κάστρον», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 7 (1969), 105.

⁷⁵ Διαστάσεων περίπου 15×15 ἐκ. Δέν σώζονται τὰ ἄνω ἄκρα τῶν ψευδοκουφικῶν κεραϊῶν.

⁷⁶ Διακρίνεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιγραφῆς τμῆμα τοῦ γράμματος C, ὃχι ὅμως καὶ τὸ H.

⁷⁷ Μ. Ψελλός, *Χρονογραφία* (ἐπιμ. Β. Καραλῆς), Ἀθήνα 1992, 290. Βλ. ἐπίσης 270, 286, 294.

⁷⁸ Μονὴ καλογραιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη παρὰ τὴν Σιδηρά

Πύλη. Ἡ κουρά καὶ ὁ ἐγκλεισμὸς τῆς Θεοδώρας στὴν μονὴ ἔγινε τὸ 1031 (Ι. Σκυλίτζης, *Σύνοψις ἱστοριῶν* (ἐπιμ. Ι. Thurn), Νέα Ὑόρκη 1973, 385, 34-36).

⁷⁹ Ch. Brand - A. Cutler, «Theodora», *ODB*, 1643-1644.

⁸⁰ Ἴσως μετόχιον τῆς Νέας Μονῆς. Βλ. Χ. Μπούρας, *Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου*, Ἀθήνα 1981, 31. Στεφάνου, ὁ.π., 106, σημ. 5.

⁸¹ Νικηφόρου Χίου, *Ἀκολουθία τῶν Ὁσίων καὶ Θεοφόρων πατέρων*, Βενετία 1804, 26, 56, 57. Μπούρας, *Ἡ Νέα Μονὴ*, ὁ.π., 50, 141.

⁸² Μὲ βῆμα μεταξὺ τῶν ἀξόνων τῶν κεραϊῶν 12 ἐκ.

παράδειγμα, δηλαδή ἡ ἀφετηρία τοῦ φαινομένου βρίσκει-
ται στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά⁸³.
Ἔως τώρα ἔχει δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ ψευδο-
κουφικά εἶναι ἓνα στοιχεῖο νεοφανές, ἄσχετο τόσο πρὸς
τὴν ἐντόπια ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση ὅσο καὶ πρὸς αὐτὰ
πού συνηθίζονταν στὸ καλλιτεχνικὸ κέντρο τῆς αὐτο-
κρατορίας, δηλαδή τὴν Κωνσταντινούπολη.

Τὰ ψευδοκουφικά ὁμως τῆς Παναγίας, ἰδίως τὰ κερα-
μικά, ἔχουν ποικιλία καὶ τεχνικὴ τελειότητα πού μαρ-
τυροῦν γνώση, ἐμπειρία καὶ ἐπιδεξιότητα. Τό μνημεῖο

ἔχει σαφεῖς τυπολογικῆς⁸⁴ καὶ μορφολογικῆς⁸⁵ σχέσεις
μέ τὴν Κωνσταντινούπολη, τόσο ὥστε νά πιστεύεται ὅτι
εἰσάγει γιὰ πρώτη φορὰ τρόπους τῆς πρωτεύουσας
στὴν καθυστερημένη ἐπαρχία κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου
αἰώνα. Εἶναι πιθανόν τὰ ψευδοκουφικά, γιὰ τὴν ὑπαρ-
ξη τῶν ὁποίων ἔχομε ἐκεῖ τίς ἐκτεθεῖσες ἰσχνές ἐνδείξεις,
νά εἶναι ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρόπους. Δημιουργοῦνται
ἔτσι νέες σκέψεις γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν προβλη-
μάτων πού ἔχουν τεθεῖ γιὰ τὴν καταγωγή τῶν ψευδο-
κουφικῶν⁸⁶, ἥδη πρὸ ἐνός καὶ πλέον αἰώνα.

Charalambos Bouras

THE GEOGRAPHIC AND TEMPORAL LIMITS OF PSEUDO-KUFIC DECORATION

Unreadable Arabic letters as decorative motifs on tex-
tiles, weapons, ceramic vessels, etc. were widespread in
Byzantium. As architectural decoration, they are only
known in Greece. On the one hand, they are found as ce-
ramic features in wall decorations and, on the other hand,
they are found on marble architectural members.

The present article examines a) why their form became
poorer than the prototype in relation to the distance in
time, b) the geographic and temporal limits of their uti-
lization in middle Byzantine architecture and c) remarks
about their application in Constantinopolitan architec-
ture.

It has been determined that the earliest example of pseu-
do-Kufic architectural decoration is to be found in the
church of the Virgin in the monastery of Hosios Loukas,
which is dated to *ca.* 950. These are the prototypes, which
display variety, fine construction and a richness in
combinations, while late imitations are characterized
by the continuous deterioration of forms over time. Fur-
thermore, it is also ascertained that the pseudo-Kufic archi-
tectural decoration was used only in Greece (mainland

Greece, Peloponnese, Euboea) from the mid 10th to the
end of the 12th century. This genre was revived in the
14th century in a limited number of elaborate sculptures
in Western Macedonia.

In the surviving monuments of Constantinople pseudo-
Kufic decoration has not been found. However, three ex-
amples of pseudo-Kufic lettering directly related to the
capital, are worthy of further study: two glazed ceramic
tiles that are certainly products of workshops in Constan-
tinople and a marble inscribed architectural member,
perhaps the cornice of an altar-screen, found on Chios.
The inscription indicates that it belonged to a church (?),
a doration of the Porphyrogenneta Augusta Theodora
(1055/6). Most likely it was made by Constantinopolitan
craftsmen, such as those who worked during that time in
the Nea Moni on Chios.

The fact that the church of the Virgin of Hosios Loukas
brought numerous typological and morphological ele-
ments from Constantinople to the theme of Hellas for the
first time allows us to suggest that pseudo-Kufic architec-
tural decorative motifs originated in the capital.

⁸³ Grabar, «La decoration», ὅ.π. (ὑπόσημ. 1). Λ. Μπούρας, *Ὁ γλυ-
πτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου
Λουκά*, Ἀθήνα 1980, 20. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυ-
ζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 2001, 90.

⁸⁴ Millet, «L' école», ὅ.π. (ὑπόσημ. 69), 57. Ἡ λανθασμένη χρονολό-
γηση τοῦ μνημείου δὲν ἐπέτρεψε στὸν Millet νά ἀναγνωρίσει τὸν

πρωτοποριακὸ ρόλο του. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, «Μεσοβυζαντινὴ
τέχνη», *ΙΕΕ Η'*, 294 295.

⁸⁵ Ὅπως ὁ τροῦλλος μέ τοξωτὰ γείσα στὶς πλευρές τοῦ τυμπάνου
καὶ ἡμικιονίσκους στὶς γωνίες. Στίκας, ὅ.π. (ὑπόσημ. 3), 117, εἰκ. 47β.

⁸⁶ J. Strzygowski, *Amida, Beitrage zur Kunstgeschichte des Mittel-
alters*, Heidelberg 1910, 365 376. Σωτηρίου, ὅ.π. (ὑπόσημ. 1), 86 90.